

УДК2-584:271.2

Л.М. Шугасва

ФОРМУВАННЯ ДУХОВНОГО ХРИСТІЯНСТВА ЯК СКЛАДНОЇ КОНФЕСІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ ПРАВОСЛАВНОГО КОРЕНЯ

У статті проаналізовано суперечливі аспекти досвіду духовного християнства.

Ключові слова: християнство, духовність, православ'я.

В статье проанализированы противоречивые аспекты опыта духовного христианства.

Ключевые слова: христианство, духовность, православие.

The contradictory aspects of experience of spiritual christianity are analysed in the article.

Keywords: christianity, spirituality, Orthodoxy.

Історія розколу Російської Православної церкви, який відбувся в середині XVII ст. ґрунтовно досліджена істориками церкви, і немає необхідності відтворювати її в деталях. Звернемо лише увагу на деякі обставини, які є особливо важливими у контексті даної статті. Уявлення про особливу роль Москви у розвитку і функціонуванні християнства в його східному візантійсько-болгаро-російському варіанті після падіння Візантії породило амбітні теократичні ідеї не лише у Никона. Після усунення Никона ініціатива перейшла до царя Олексія Михайловича, його близького оточення і єпископату. Офіційно висувалась ідея створення єдиного східного православ'я на чолі з Москвою. Вона повинна була бути реалізованою приведенням російського православ'я у відповідність до новогрецьких церковних і церковно-побутових традицій. Російське традиційне православ'я трактувалось як застаріле. Церковні нововведення з орієнтацією на новогрецькі обряди і традиції були сприйняті як новообрядство, яке поєднувалось з правкою головних церковних книг і літургійних текстів. Правка здійснювалась при Московському Печатному дворі в досить своєрідних умовах – при активній участі новогрецьких богословів, які недостатньо володіли традиційною слов'яно-церковною російською мовою. У правці відчутним був вплив слов'янських і новогрецьких книг, які друкувались у Венеції, а також української книжності[2,с.131-134].

Як показали дослідження істориків старообрядництва (М. Ф.Каптерев, П.С.Смірнов та ін.) [7,46 С.], розкол у російському православ'ї значною мірою був спровокований необдуманими і поспішними діями Никона і його оточення.

Конфлікт між прихильниками і противниками церковної реформи призвів до церковного розколу,ослабив церкву і сприяв її підкоренню світській владі. У той же час процес підкорення церкви державі свідчив і про глибоку кризу в самій Православній церкві.

Розкол призвів до розриву з церквою значної кількості віруючих. Окрім старообрядницьких течій, таких як попівці, поморці /новопоморці/, старопоморці, феодосіяни, пилипівці, бігуни-самохрещенці, нетовщина або Спасова згода, які вели свій початок від розколу Православної церкви у середині XVII ст., зародився й інший релігійний рух – христовщина. Обрядовий ідеологічні аспекти, характерні для старообрядців, не відігравали ролі для христовів, яких згодом почали називати хлистами.

Переважає більшість віруючих не поривала з церквою, але у віддалених селах офіційне православ'я нерідко набувало місцевого колориту. Протягом всього XIX ст. церковні ієрархи нарікали на те, що народ тлумачить догмати невірно[3, Арк. 6]. Майже всі селяни розуміли, звичайно, різницю між невинними відхиленнями від канонів і свідомою відмовою від них. Але як тільки владу церкви протиставляли істинній вірі, розпочинався розкол. Виникли і розгалужувались релігійні течії і спільноти. Далеко не всі нові спільноти походили від старообрядництва, хоча більшість з них теж відрізнялись тверезим способом життя, працелюбством і діловитістю. Закон об'єднував їх їх старообрядцями як розкольників, але

так звані сектанти представляли собою досить широкий спектр релігійних практик і переконань.

Термін «сектант» був тенденційним, але вдалим, тому що релігійні дисиденти не визнавали авторитету існуючої церковної влади. В цьому і полягає суть проблеми. Учасники новостворених релігійних спільнот змінювали на самі різні лади фундаментальні положення православної віри. В опублікованому у 1915 р. довіднику для духовенства значились двадцять вісім конкретних сект і ще сім – порівняно розмитих. Богослови розділили всі ці вчення на раціоналістів і містиків. Перша категорія включала різні варіанти баптизму, толстовців, духоборів, жидівствуючих, скакунів і шалапутів, авентистів Сьомого Дня. До містиків зараховували «голубчиків», «сірих голубів» і «білих голубів», відомих також як хлисти і скопці [1, 615 С.].

Ми вважаємо, що старообрядницький розкол у Православній церкві не лише став причиною її поділу на «старовірів» і «нововірів», а й стимулював утворення, так званого духовного християнства. Сутність духовного християнства полягала не стільки у новому вияві релігійного світогляду, як у релігійній практиці, яка не була пов'язана з офіційною церковністю і не обмежувалася традиційними межами православної догматики, а протистояла, з одного боку, офіційному православ'ю, а з іншого – імперській державі, виразником якої воно було.

Наші наукові розвідки привели до думки, що христовщина сформувалась на російському ґрунті, а в Україну була привнесена. Саме з виникненням христовщини починається формування релігійних спільнот православного кореня, саме вона дала початок духовному християнству-скопцям, духоборам, молоканам. Термін «духовне християнство» в науковому обігу пояснюється тим, що його послідовники оголосили вчення Православної церкви авторитарним, виступили за сповідання віри «в дусі й істині», «духовне» тлумачення Святого Письма. Як не дивно, але й самі старообрядці, а не лише Православна церква, називали послідовників нового вчення «Розкольниками».

Самі себе христовіри називали «людьми божими». Сектантські пророки, які стверджували, що в них втілюється Ісус Христос, керували так званими «кораблями» – суднами духовного спасіння, які ведуть Дух Святий і кормчий Ісус Христос нечистими водами світу. Віруючі відмовлялись від м'яса, алкоголю, тютюну, злослів'я і статевого життя. Чоловіки і жінки збиралися окремо, одягались у все біле, тому що сказано: «Перемагаючий облачиться у білі одежі» (Откр., 3:5). Співали духовні вірші, плескали в долоні, вимотували себе гарячковими рухами, допоки з них не починав литися піт (віруючі це називали «духовною лазнею»), очищуючись тим самим від гріха і ставати білими, «як голуби» [3, Арк.6].

Приблизно з середини XVIII ст. частина христовірів зробили несподівані висновки із логіки самозречення і довели статево отримання до елементарного каліцтва. Цим подвигом, як пояснював, відомий у свій час, скопец Латишев, вони «досягали перемогу над природою». «Страх перед вічними муками в геєні змушує принести себе в жертву повністю» [5, Арк. 48]. На думку скопців, щоб переродитися, необхідно «зламати природу», тобто піддати себе кастрації.

Очевидно, що цю жахливу операцію скопці запозичили із скотарства. Плоть і кров були для них звичною справою. Але звідки з'явилася думка застосувати це до самих себе? Прямої відповіді немає. Ми не знаємо інших общин, які б вважали себе християнами і будували своє життя, навколо схожого ритуалу. У різноманітних культурах, включаючи Стародавню Візантію, і за духовними, і за мирськими причинами існували євнухи, але цей приклад не міг виявити безпосередній вплив на російських селян XVIII ст. До більш близьких їй культурних реалій можна віднести обрізання у мусульман і іудеїв. Знаючи, що Христос був іудеєм і пройшов обряд обрізання, скопці стверджували, що насправді він пройшов обряд кастрації і навіть іноді називали кастрацію обрізанням [6, Арк. 7]. Однак в іудаїзмі обрізання символізувало знак зв'язку з Богом, а не духовну досконалість. Християнство, якому властиві не фізичні ознаки віри, а стежка аскези, заперечувало його.

Християнська аскеза включала дисципліну тіла і низку самообмежень, а також цнотливість. Однак в ранній період, в III і IV ст., деякі його послідовники обрали «радикальний метод», лишаючи себе здатності до дітонородження. Свій вибір вони виправдовували посиланням на Євангеліє від Матвія (19:12), де Христос як-будьто підтримує тих, хто заради духовної досконалості, «заради Царства Божого», стає скопцем « [4, Арк. 47]. Коли скопці заснували свою секту, найбільш освічені посилались на приклад Орігена, який жив у III ст. і, як вважають, сам себе оскопив. Однак цього не знали селяни, які першими зробили ритуальну кастрацію; більш того, це не відповідало православній доктрині. Церква засудила таке прочитання Євангелія від Матвія і засудила вчення Ориген, звинувативши його в дуалізмі.

В цьому сенсі знаковим є те, що у релігійному світогляді духовного християнства домінує протилежний дуалізму світогляд пантеїзм як уявлення про Бога і світ, людину в єдності, яка розумілася як розчинення природи в Бозі (містичний пантеїзм) або розчинення Бога в природі (натуралістичний пантеїзм). При цьому в основі цих різновидів пантеїзму лежала ідея цінності і обожнення людини.

Христовіри і скопці обожнювали лідерів своїх общин, вважали чоловіків христами, а жінок богородицями. Ім'я Бога використовувалося лише як знак соціального статусу, умовного позначення перехідного лідерства всередині общини. Духоборці ж уявляли Христа як просту людину в якій з особливою силою втілений Божественний дух і розум. Вони обожнювали керівників своєї общини і вважали, що в них перебуває душа Христа. Між цими двома поняттями «Христос у нашому лідері» і «душа Христа в нашому лідері» ми не бачимо істотної різниці. Таким чином і христовіри, і скопці, й духобори поєднували віру в свою божественність з божественністю свого лідера.

Молокани ж стояли осторонь доктрини обожнення лідера. Для них Христос-Син Божий. Ім незрозумілий пантеїзм христовірів і духоборів. Віросповідні основи молокан фактично є християнським теїзмом.

Російський селянин Данило Филипович, який втратив віру у православ'я, не знайшов її у старообрядництві, врешті-решт оголосив себе Богом, в якого вселився сам Саваоф. Створив основи віровчення, відповідно до якого Христос постійно перевтілюється з однієї людини в іншу, а разом з ним – Богородиця і апостоли. Ми вважаємо, що й сам засновник не дуже усвідомлював той факт, що його віра назавжди змусить мільйони людей зректися православної віри. Филипович побачив те, чого не помічали його попередники (пожидовлені, стригольники, Башкін і Косой) і більшість сучасників – побачив не випадкове або довільне відхилення від ідеалу святості, яке зрештою могло бути й поправним, а крайню розбіжність, радикальну подвійність і гострий розкол між справжнім і уявним буттям кожного православного. Основною тезою духовного християнства стала теза: «Святому духу вірте». Таке «духовне розуміння віри призводить до відмови від зовнішньої обрядовості, але при цьому христовіри, скопці й молокани формально визнавали Православну церкву. Суворий аскетизм для багатьох стає релігійним принципом.

На перший погляд, теза «Святому Духу вірте» є однаковою для всіх духовних християн. В одному з духоборських псалмів говориться: «Духовним мечем воюємо, Богу духом служимо». Насправді засновник духоборства Силуян Колесников одразу відмежувався від містицизму христовірів і скопців тим, що в основу віровчення доклав ідеї людського розуму, які освітлюються Божественним світлом і, як раціоналіст, поставив людський розум головним і єдиним судією релігійних і не лише питань. Духобори відразу відмовились від екстатичних, радінь, під час яких у віруючих виникала віра в реальне, відчутне спілкування з Духом Святим, ототожнювались екстатичні переживання з діями Духа Святого.

Усі течії духовного християнства тією чи іншою мірою прагнуло до рівності і соціальної справедливості, й лише духобори намагалися втілити свій соціальний ідеал на практиці, що суттєво відрізняє їх від христовірів, скопців і молокан. В основі всього суцього навчали керівники духоборства, лежить боротьба «світла» з «пільмою». Себе вони вважали синами

світла й вірили в те, що саме їм судилося потрапити у царство Боже, де буде торжествувати справедливість і рівність усіх людей. Саме ідеї справедливості і соціальної рівності, тобто егалітарні риси християнства, стають домінантою віросповідних основ духоборів. Утопічність соціальних прагнень духоборів виявилася досить швидко. Цьому сприяла не лише майнова нерівність, а й структура общини: теократичний устрій з авторитарним правлінням давав можливість «апостолам» й їхнім близьким родичам безболісно забирати у свою власність спільне багатство.

Релігійні об'єднання духовного християнства уявлялись їхнім учасникам майже копією Царства Божого, втіленням свободи, рівності, братерства. Але суперечності всередині самих общин, вплив причин соціально-економічного і політичного характеру призвели до істотних трансформацій їхніх віросповідних основ уже в середині XIX ст. Осторонь цього процесу стояло лише духоборство. Копилов дав поштовх для трансформації христовщини не дуже помітною, але дуже істотною тезою про те, що дух Христа вселяється не в кожного віруючого, а персоніфікується лише в обраних людях. Інститут релігійного керівництва був ним задуманий як такий, що постійно відновлюється шляхом спадкової влади. Саме ця реформа віросповідних основ поклала початок розпаду христовівів на течії й толки, трансформації віровчення і поступового зникнення з історичної арени.

Найменш підвладним змінам виявилось скопечтво. Уже на початок XIX ст. скопці представляли собою практично завершену організацію. І все ж виникнення «духовного скопечтва» було не лише реакцією на бузувірський обряд кастрації, а й характеризувалося незначними змінами у віровченні. Общини христовівів і скопців називали себе кораблями. Відокремлено жили Старий і Новий Ізраїль, духобори створювали комуни, окремо проживали молокани. Це було властиво всім сектам духовного християнства. Ми не можемо говорити про життєздатність таких утворень. Ми можемо говорити про їх еволюцію і трансформацію. Вважаємо, що на початок XX ст. релігійні об'єднання духовного християнства перебували в розладі й соціальній непевності. Жодна із сект не зберегла релігійної єдності. Кожна (крім духоборства) поділилася на більшу або меншу кількість течій і толків, які ворогували між собою не менше, ніж ворогували між собою христовівство, скопечтво, молоканство, духоборство. Ми не можемо з упевненістю говорити навіть і про єдність общин, які становили ту чи іншу течію духовного християнства.

Соціальна і культурна роль духовного християнства визначалася тим, що доктрина і практика сект представляли собою спробу створення альтернативного порядку у суспільстві. Як альтернатива існуючому ладу, секти могли виступати проти власності й заперечували всі відмінності між людьми – майнові, соціальні й навіть статеві. Важливою рисою переважної більшості сект духовного християнства було заперечення інституту сім'ї, яке могло виявитися в діаметрально протилежних формах повної безшлюбності або свободи сексуальних стосунків. Як спроба відтворення порядку, секти копіювали ті ж самі інститути і цінності, що лежали в основі суспільства, яке вони заперечували. Саме цей фактор, на нашу думку, став головною причиною поступової трансформації й занепаду релігійних утворень духовного християнства.

Варто відзначити, що історія формування духовного християнства супроводжувалася послідовним посиленням репресій проти нього. Успіхи сект нового тилу відповідно загострювали їхні відносини з владою. Діяльність значної кількості сект була заборонена законом, що також сприяло зменшенню кількості їхніх учасників.

Певну роль у зменшенні реального впливу сект духовного християнства відігравала змушена еміграція найбільш активних общин: духоборів, новоізраїлітян, частини молоканства. Дрібні секти духовного християнства швидше трансформували своє вчення, поглинались іншими або ж зовсім зникали.

Духовне християнство у своєму розвитку пройшло декілька етапів: географічне розповсюдження; формування та поповнення їхнього складу при збереженні традиційних рис внутрішнього устрою; становлення релігійних об'єднань; здійснення культової та

позакультової діяльності.

Звичайно, ми не можемо говорити про масштабність діяльності релігійних об'єднань, які належать духовному християнству. Духовне християнство, яке виникає як одна із спроб народного богослів'я в умовах кризи Православної церкви, до деякої міри впорались із своїм історичним завданням, а тому соціальна загостреність їхньої догматики поступово трансформує у Сферу збереження морально-етичних і культурних традицій.

Залишки містичних об'єднань продовжували існувати і в 30-ті роки ХХ ст. Останні судові процеси над скопцями відбувалися саме у цей період, тоді як христовіри в основному були відомі лише за етнографічними опитуваннями.

Успішно продовжували діяти лише молоканські громади, але у порівнянні з громадами протестантського спрямування їх було дуже мало та й кількість членів громад у них була дуже незначною.

Занепад духовного християнства багато в чому зумовився їх поглинанням общинами протестантського напрямку, зокрема баптизмом. На кінець ХІХ ст. баптизм, як одна із світових церков, володів великим досвідом місіонерської діяльності, професійними кадрами місіонерів і організаторів, обширною літературою, значними фінансовими засобами і, врешті решт, могутньою міжнародною організацією. Ось чому баптизм у Російській імперії мав успіх серед послідовників духовного християнства, особливо молоканства.

Досвід духовного християнства виявився дуже тернистим і суперечливим. Із заперечення авторитету Православної церкви випливало щось більш значне, ніж утвердження себе як єдиної альтернативи церкві. Проголошена теза «Святому Духу вірте» викликала до життя різноманітність дімок і вірувань, стала поштовхом для створення морально-етичних систем, соціальних програм і практик, зрештою – давала людям внутрішню свободу. Але в цілому сприйняття ідеї духовним християнством не відрізнялось від її здійснення, ідеальний символ ставав просто знаком, утопія здійснювалась як імператив, метафора – як реальність.

Джерела та література

1. Буткевич Т.И. Обзор русских сект и их толков. 2-е изд. Пг.:Тузов, 1915. – 615 с.
2. Вознесенский А.В. Старообрядческие издания XVIII-XIX вв. Введение в изучение. СПб., 1996. – 131-134 с.
3. Латышев Н.П. Продолжая начатое мною описание /4 января 1915 года // Государственный музей истории религии г. Санкт-Петербурга. Ф.2. – Оп.5. – Спр.264. – Арк. 6.
4. Латышев Н.П. Продолжение. – Арк. 47.
5. Латышев Н.П. Продолжение. – Арк. 48.
6. Латышев Н.П. Продолжение /26 декабря 1915 года/ //ГМИР. Ф.2. – Оп.5. – Спр.265. – Арк.7.
7. Материалы для истории раскола за первое время его существования. – М., 1885. – Т.7. 46 с.